

Thorbecke en de kerken*

J. A. BORNEWASSER

De staatsman en geleerde Johan Rudolph Thorbecke herdenken door hem te confronteren met de kerkgenootschappen van zijn tijd, kan wat geforceerd lijken. Als staatsman pleitbezorger van scheiding tussen kerk en staat, als geleerde zonder theologische scholing of belangstelling, schijnt Thorbecke zelf weinig stof te bieden voor ons onderwerp. Men zou natuurlijk, op voldoende historische afstand gekomen, hernieuwd uiting kunnen geven aan dankbaarheid of aan kritiek, al naar gelang het perspectief van de zuil die men - hoe wankel dan ook - bewoont. Maar dat zou ironisch, zo niet misplaatst klinken tegenover de staatsman voor wie het godsdienstig-politieke cement van iedere zuil een staatkundige ongerijmdheid en maatschappelijke achteruitgang betekende. In het algemeen acht ik dank weten of in gebreke stellen vanuit een bepaalde kerkelijke overtuiging niet de taak van een historicus, zelfs niet van een kerkhistoricus. Bovendien zou het impliceren, dat wij ons verdiepten in een ander thema: de kerken en Thorbecke.

Vandaar dat ik wat dieper zou willen ingaan op de vraag, wat aan de alom bekende liberale houding van de staatsman ten aanzien van de kerken ten grondslag lag. Hij, die vanaf zijn eerste ministerschap niet ophield te verzekeren, dat alle kerkgenootschappen vrij en zelfstandig moesten zijn, dat zij slechts particuliere genootschappen waren *in* een staat, aan wie alleen een christendom boven geloofsverdeelddheid ter harte mocht gaan, had duidelijk een levensbeschouwelijke stelling betrokken. Wilde de staatsman Thorbecke boven de kerken staan, de filosoof en gelovige christen Thorbecke heeft hem tot dit standpunt gebracht. Wat hij zelf naar buiten toe trachtte te scheiden, blijkt nauw met elkaar verbonden. In wat de minister of het kamerlid Thorbecke gedurende de laatste kwarteeuw van zijn leven als niet relevant binnenskamers hield, ligt de diepste verantwoording van de denker en mens Thorbecke.

De componenten van zijn levenshouding bestaan uit: I) een religieus-christelijke overtuiging, in wijsgerige termen vervat; II) een politiek-filosofische visie op de geschiedenis en op de voor hem daaruit resulterende *liberale* geest van zijn eeuw. Is in dit laatste een scherp omlinjnde groei te bespeuren, zodat hij haar pas op rijpere leeftijd puntig kan formuleren, zijn gelovig-filosofisch denken is in zijn Duitse

* Uitgewerkte tekst van een voordracht, gehouden op 2 juni 1972 in het kader van de Thorbecke-herdenking in de Pieterskerk te Leiden.

studietijd gevormd en vertoont geen opmerkelijke veranderingen¹. Het is mijn bedoeling om van beide elementen en hun onderlinge samenhang een karakteristiek te geven. Onze conclusie zal zijn, dat ook met betrekking tot de kerken de woorden van de staatsman zelf in vervulling gaan, die hij in 1866 neerschreef: 'Welligt bewijst een aanstaand geschiedschrijver mij de eere, te zeggen: door T[horbecke] is het liberalisme in Nederland regéérkracht geworden'².

Men kan daarbij de vraag stellen, of na de uitvoerige werken van Verkade en Boersema³ nog iets nieuws te zeggen valt. Als antwoord diene de overweging, dat deze beide monografieën geen historische studies zijn en weinig gevoelig zijn voor de ontwikkeling én van Thorbecke zelf én van zijn omgeving. Bij Boersema krijgt de lezer bovendien de indruk, dat de schrijver meer heeft bestreden wat anderen zeggen, dan dat hij als leidraad is opgetreden. Verder is de hieronder volgende bijdrage voornamelijk gebaseerd op Thorbecke's eigenhandig geschreven aantekeningen, berustend in het Thorbecke-Archief van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag en voor de genoemde auteurs nog ontoegankelijk⁴. Voor de periode tot 1830 heb ik gebruik gemaakt van de drie-delige bronnenpublicatie, die het archief tot dat tijdstip voor een breder publiek toegankelijk heeft gemaakt⁵. Tenslotte bleek een hernieuwde lezing van Thorbecke's gedrukte geschriften (in hun historische volgorde!) en van zijn parlementaire redevoeringen een voor ons thema verhelderend inzicht te geven⁶.

I.

Op achttien-jarige leeftijd liet Johan Rudolph zich in 1816 te Amsterdam bevestigen tot lidmaat van de Evangelisch Lutherse Kerk. Door zijn briefwisseling krijgt de student voor ons gestalte als de aanhanger van een verlossingsgeloof in de Zoon

1. In dit laatste opzicht heeft ons onderzoek het oordeel bevestigd van J. M. Wolfson, *Iets over Thorbecke als mensch en als staatsman* (Rotterdam, 1905) 12: 'Hij schijnt mij toe in groote levensvragen geen verren ontwikkelingsgang te hebben afgelegd.'

2. Th. A. 654. Zie noot 4.

3. W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke 1798-1872* (Arnhem, 1935), vooral hoofdst. vii; K. H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie* (Leiden, 1949), vooral de hoofdst. iv en vi.

4. Afgekort verder als Th. A.. Dank ben ik verschuldigd aan drs. G. J. W. de Jongh, die als kenner van dit archief mij behulpzaam was bij het zoeken naar relevante stukken. Jaar en datum daarvan waren vaak slechts bij benadering vast te stellen.

5. *Het Thorbecke-Archief 1798-1872*, J. Brandt-van der Veen, ed., I, 1798-1820 (Utrecht, 1955); II, 1820-1825 (Groningen, 1962); III, 1825-1830 (Utrecht, 1967).

6. De *Parlementaire Redevoeringen* zijn door Thorbecke deels zelf uitgegeven in 6 delen (Deventer, 1856-1870), deels onder de titel *De Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen van Mr. J. R. Thorbecke* in 5 delen door G. G. van der Hoeven (Groningen, 1900-1907). Van groot nut is het *Register* (Arnhem, 1912). Zie voor een lijst van Thorbecke's geschriften vooral: D. Hans, *Thorbecke* ('s-Gravenhage, 1932) 272-276. Van belang is verder nog: *Staatsinrigting en Staatsbestuur*, J. P. Duyverman, ed. (Arnhem, 1969), een uitgave van Thorbecke's Gentse colleges uit de jaren 1825-1830.

Gods, geheel in de trant van het binnen de Zwolse huiselijke kring beleden christendom. De Thorbecke's stonden in het rationalistische en ondogmatisch gekleurde lutheranisme van hun tijd, zoals dat onder invloed van de Verlichting ook in Duitsland, waar de Nederlandse lutheranen nauwe relaties mee onderhielden, was gegroeid. De jongeman Johan Rudolph getuigde van een vast geloof in een overall wakende Voorzienigheid, bad tot 'onze eeuwige Opvoeder, Die daarboven in ontoegankelijk licht woont', kende niets verheveners dans 'de betrekking van den mensch tot de Godheid' die 'Gods zoon zelve' zo treffend onder woorden had gebracht, en mat het geluk 'naar den maatstaf van eeuwigheid en onsterfelijkheid'. Hij kreeg dan ook in 1818 van de dominee, bij wie hij drie jaar als student te Amsterdam in huis had gewoond, een aanbeveling mee voor zijn wetenschappelijke carrière, omdat hij zich 'al dien tijd als een zeer zedig en braaf jongeling' had gedragen⁷.

Persoonlijk fel geëngageerd trok de zoon met zijn vader partij in de richtingensrijd binnen de Zwolse kerkgemeente, die zich tot hun ergernis in meerderheid wilde aansluiten bij de afgescheidene, orthodoxe Hersteld Evangelische Lutherse gemeente in den lande. De familie Thorbecke bepleitte de financiële rechten van de oorspronkelijke gemeente, ook al zou ze als nog zo klein overblijven. Ongeduldig zette zij zich in voor een optreden van de regering van koning Willem I, die zij aanvankelijk vanwege haar 'andere geloofsbelijdenis' te laks achtte. De staat moest de belangen van een eenmaal erkende gemeente steunen, zonder zich met de interkerkelijke richtingensrijd in te laten. Vandaar dat de jonge Thorbecke ook achter het Algemeen Reglement stond, dat in 1818 het landelijke Evangelisch Luthers kerkgenootschap constitueerde⁸. Evenals het Reglement voor de Nederlands Hervormde Kerk van 1816 was het de gemeenten van boven af opgelegd om gematigdheid, rust en tevredenheid te bevorderen.

Verwant met het zogenaamde Oud-Liberalisme, een rationalistisch supranaturalisme binnen de Hervormde Kerk van die dagen, vertegenwoordigde ook Thorbecke het problemen toedekkende compromis van Orthodoxie en Verlichting. De voornaamste geloofswaarheden - zo redeneerde men toen veelal -, door God op bovennatuurlijke wijze bekend gemaakt en in de Schrift bewaard, konden door het verstand worden bevestigd. Daarnaast bestonden er een aantal 'verborgenheden', die hoogst nuttig voor de mens waren en die wel *supra rationem*, maar nooit *contra rationem* waren. Rede en Openbaring werden beide intellectualistisch opgevat en naast elkaar afgepast, waardoor de laatste zo veel mogelijk naar het pa-

7. Voor de Lutherse kerk van die jaren: J. W. Pont, *De Luthersche Kerk in Nederland* (Baarn, 1908) 27 vlg. en het uitvoeriger werk van J. Loosjes, *Geschiedenis der Luthersche Kerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1921) 197 vlg. Voor Thorbecke's religieuze gevoelens: o.a. *Thorbecke-Archief*, I, 127-129, 250-251, 263, 266, 283, 304 en 365.

8. *Thorbecke-Archief*, I, vooral 144-177, 190-195, 231-234.

troon van de eerste werd versneden⁹. Begin 1821, een halfjaar bezig met zijn studies in het van filosofisch en theologisch idealisme doordrenkte Duitsland, legde Thorbecke nog tegenover zijn tamelijk verontrust geworden vader getuigenis van een dergelijk geloof af. De geopenbaarde godsdienstleer berustte volgens de zoon op geschiedkundige waarheid en behoefde geen wijsgerige ondersteuning; niettemin zou *echte* wijsbegeerte ook de godsdienstige zijde van de mens omvatten en schragen, zonder het 'bovenmenschelijk gezag' van de Openbaring omver te stoten¹⁰.

Toch heeft de zoon juist in de toen volgende jaren de voor heel zijn leven beslissende invloed van het Duitse idealistische denken ondergaan. Zijn geloof evolueerde tot een religieuze houding met nadruk op de filosofische reflectie. Teleurgesteld door de rationalistische deugdenprediking binnen het kerkelijk milieu dat hij in Duitsland aantrof, zocht hij door middel van zijn filosofische studie naar een verdiepte kijk op de verhouding tussen mens en God, tussen het sterfelijk wezen en het Absolute Zijn. Het schriftuurlijke openbaringsgeloof raakte op de achtergrond, zonder ooit weer in zijn leven een duidelijk merkbare, inspiratieve kracht te zijn geworden¹¹. Het is opvallend hoe ook zijn latere korte notities, vrucht van zijn gelovige overwegingen over de mens en zijn eeuwige bestemming, vervat blijven in filosofische bewoordingen. Hij sluit meermalen aan bij Platoonse beschouwingen, maar een uitspraak van Christus komt men er niet in tegen. Schrift en Openbaring heeft hij nooit afgewezen¹², maar gerelativeerd en verwerkt in religieus gekleurde, wijsgerige bespiegelingen. Hij bleef voortaan in de speculatief-esthetische sfeer, die het idealistische denken heeft gekenmerkt als de levenshouding van een smalle 'bildungsaristokratische' bovenlaag, waartoe Thorbecke zich bewust heeft gerekend¹³. Zoals hij in 1831 tegenover Groen van Prinsterer opmerkte, dat God zich niet alleen in de Openbaring had geopenbaard¹⁴, is hij ook later van mening, dat 'de heilige Schrift, al neemt men aan dat die door God zelve is in-

9. K. H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland* (Groningen, 1914) 11 vlg.; H. A. M. Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis* (Nijkerk, 1953) 13 vlg. Het is overigens opvallend, dat Lutherse auteurs over de stromingen in hun kerken rationalisme (beredeneerd geloof) wat scherper stellen tegenover supranaturalisme (geloof in bovennatuurlijk ingrijpen); vgl. Pont, *Lutherse Kerk*, 28 en Loosjes, *Geschiedenis*, 248. Zie in dit verband ook: S. Cramer, 'Het Nederlandsen Protestantisme bij den aanvang der 19de eeuw', *Teyler's Theologisch Tijdschrift*, IV (1906) vooral 357 en 382-383.

10. *Thorbecke-Archief*, II, 25-26.

11. *Ibidem*, 33, 69, 88 en 127.

12. Vgl. een uit verdediging geboren, voor Thorbecke ongewone uitlating van 1865 in de Tweede Kamer: 'Indien ik zeer individueel, zeer persoonlijk mogt antwoorden, wil ik met volkomen vrijmoedigheid zeggen: ik ben in hetgeen men tot dusverre geopenbaarde godsdienst noemde opgevoed, en van dien weg niet afgeweken.' *Parlementaire Redevoeringen 1865-1866*, 221.

13. Vgl. Hajo Holborn, 'Der deutsche Idealismus in sozialgeschichtlicher Beleuchtung', *Historische Zeitschrift*, CLXXIV (1952) 379-380 en een typisch Thorbeckiaanse gedachte aan het eind van de jaren zestig: 'Men kan tegen de wet, dat initiatief en beleid aan de aristocratie van het verstand behooren, wel oproer maken, doch veranderen kan men haar niet'. Th. A. 650.

14. *Brieven van Thorbecke 1830-1832*, G. Groen van Prinsterer, ed. (2e dr.; Amsterdam, 1873) 14.

gegeven', onvolkomen beantwoordt aan wat de mens van zijn God te denken heeft¹⁵.

Met behulp van de idealistische filosofie, nauw met de theologische problematiek van de Duitse Romantiek doorweven, heeft de veelbelovende Nederlandse studax zijn levensbeschouwing voor goed gegrondvest. Hij worstelde expliciet met Kant en de vroege Schelling, stelde zich kritisch op tegenover Hegels totalitaire pantheïsme en lijkt het meest verwant te zijn geworden met mindere grootheden als Jacobi, Bouterwek en Krause, vertegenwoordigers van het zogenaamde late idealisme. Dat werd gekenmerkt door pogingen zich los te rukken van de pantheïstische opvattingen over de identiteit tussen God en mens. Het wilde enerzijds plaats laten voor een persoonlijke, vrije en transcendente God, anderzijds voor de afzonderlijke, historisch-unieke betekenis van vrije individuen¹⁶.

Eerst als hoogleraar, later als staatsman, zal Thorbecke bezig blijven met zijn door het idealisme gevormde en in idealistische termen vertolkte concepties over individuele vrijheid binnen een organisch groeiende, door God gewilde, wetmatige ontwikkeling.

Het leven is niet eene herhaling van het eeuwig aanzijn onder een anderen vorm. De levensverschijnselen zijn de bijzondere gewrochten, de individuele wereld van eigen voortbrengsels, welke ieder eigen wezen, met het hem toegedeelde vermogen, schiept, gelijk God het heelal

,aldus de Leidse hoogleraar in 1835¹⁷. In het scheppend vermogen van de mens zag Thorbecke een kwart eeuw later het bewijs, dat het individu, met zijn eigen zelfstandige ontwikkeling, 'naar het beeld van God is gemaakt'¹⁸. En nog wat later stelt hij in een typisch idealistische terminologie vast:

De realiteit of het verschijnsel volledig en juist afspiegelen, het wezen of de idee, daarin vertegenwoordigd, vatten, de vereeniging van deze twee, zeldzaam in gelijke mate of harmonisch ontwikkelde, werkzaamheden schenkt eerst ware kennis¹⁹.

Ook van Karl Chr. Fr. Krause, die het Thorbeckiaanse denken mede heeft gevormd, kan worden gezegd dat hij onder het kennen van God het vatten van diens wezen verstond. Deze in het kader van de Platoonse ideeënleer passende, eveneens bij Schelling voorkomende these van de 'Wesensschau' heeft Thorbecke blijvend aangehangen²⁰.

15. Th.A. 651, een overweging in het jaar 1857.

16. Vgl. vooral *Thorbecke-Archief*, II, 470-471 en 487. Voor het late Idealisme: Albert Hartmann, 'Der Spätidealismus in seinen Anfängen. Über die Philosophie Karl Christian Friedrich Krauses', *Scholastik*, XIX (1944) 37-56. Dat Krause's 'volstrekt eenzijdige immanentieeler' ook steeds meer die van Thorbecke bleek, zoals J. Th. de Visser, *Kerk en Staat* (3 dln; Leiden, s.a.) III, 287 beweert, lijkt me dan ook onjuist.

17. Th. A. 646.

18. *Ibidem*, 652.

19. *Ibidem*, 654, een notitie van het jaar 1866.

20. Vgl. Friedrich Darmstaedter, 'Die Rechtsphilosophie Karl Chr. Fr. Krauses und die Gegen-

Vanuit deze geesteswereld wordt zijn visie op de ontwikkeling van godsdienst, christendom en kerken begrijpelijk. In haar waardering voor de Reformatie hoort zij geheel thuis binnen het Duits-protestantse denken van de negentiende eeuw. Schleiermachers 'Die Reformation geht noch fort' heeft ook voor Thorbecke een diepe betekenis, samenhangend met zijn idealistische opvattingen over een voortschrijdend, zich vervolmakend christendom. 'Kan men zich voorstellen, dat het Christendom begonnen ware in den vorm van protestantsche kerkgenootschappen de volken te beheerschen?'²¹, schrijft hij in de tijd van zijn parlementaire strijd met Groen van Prinsterer. Voor hem is de Reformatie dan ook niet de terugkeer tot de ware leer en traditie geweest. Neen, het protestantisme was bestemd 'eene vrijere, hoogere ontvouwing te zijn, dan binnen de perken der oude kerk mogelijk was'. In een vroeger stadium van de geschiedenis was de Rooms-Katholieke kerk als vorm van het christendom geschikt. Zij paste bij 'den onbeschaafden mensch, traag om te denken of te onderzoeken'. Het protestantisme daarentegen, met zijn vrije onderzoek, sloot aan bij de vooruitgangsbeweging der menselijke geschiedenis. Wel kon de massa, het gewone volk, tot aan zijn dagen toe daar nog niet aan beantwoorden. 'Het tegenwoordig zoogenaamd Protestantisme', aldus Thorbecke met een zinspeling op de calvinistische orthodoxie, helt nog steeds over 'tot het beginsel der Katholieke Kerk'²².

Het is de Duits-idealistische interpretatie van Luther, die hem in 1857 - de enige keer dat hij in het openbaar iets van zijn kerkelijke voorkeur blijk gaf - deed uitroepen: 'Ik vindiceer voor het Luthersche kerkgenootschap in de eerste plaats den eere naam van Protestanten'²³. Ook uit zijn persoonlijke notities van een decennium later blijkt, dat hij de naam van Luther, door wie toch de kerkhervorming 'in de wereld gebragt' was, als te zeer veronachtzaamd beschouwde²⁴. Het lijdt geen twijfel, dat Thorbecke's lutherse dissenters-komaf, gevoegd bij zijn idealistische vorming, hem vreemd heeft doen staan tegenover de religieuze gevoelens van het zich bij uitstek nationaal wanend deel der natie. De Aprilbeweging van 1853 heeft hem daarom niet alleen principieel geërgerd, maar moet hem ook verrast hebben. In allerlei varianten heeft hij zich denigrerend uitgelaten over 'een onbillijk, ongegrond, onverdraagzaam vooroordeel sommiger'²⁵.

wartsprobleme der Rechtsphilosophie', *Zeitschrift für Öffentliches Recht*, XV (1935) 163-194. In de Thorbecke-literatuur is de mate van invloed van Krause een omstreden zaak, niet in de laatste plaats aan onvoldoende kennis van diens loodzware, onheldere Duitse ideeën te wijten. In ieder geval is verwantschap, ook in de organische geschiedopvatting - waarover verder in dit artikel -, onloochenbaar.

21. Th. A. 647, rond het eind van de jaren vijftig.

22. *Ibidem*, 646; verspreide aantekeningen, waarschijnlijk uit het midden van de jaren veertig.

23. *Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen*, V, 18.

24. Th. A. 653.

25. *Ibidem*, 270; vgl. ook zijn notitie aan het begin van de jaren zestig: 'De beweging van 1853 was nagisting eener oude ziektestof; zonder nieuw levensbeginsel', *ibidem*, 647.

De in bijna ieder geschrift of werk over de staatsman gesignaleerde ongenaakbaarheid en stroefheid lijkt me niet alleen karakterologisch bepaald en door politieke tegenstellingen verscherpt. Zijn geestelijke achtergrond, zo geheel verschillend van de vaderlandse politieke en kerkelijke coryfeeën, heeft daar zeker ook het zijne toe bijgedragen. Zich zelfbewust vergelijkend met de vaak miskende en toch onmisbaar gebleken Pitt Jr. was hij er trots op, nooit naar populariteit te hebben gestreefd, maar zich altijd te hebben verzet tegen de 'vooroordeelen of zwakheden van onzen landsaard'. En als hij zich afvraagt, waarin 'de redenen van hetgeen Groen, in zijne geestige vrijmoedigheid, de Thorbeckophobie noemde' te zoeken zijn, stelt hij niet zonder hoogmoedig aandoende nederigheid en eenzijdigheid vast:

Ik wenschte, dat een ander de redenen van die vrees verklaarde. Heb ik persoonlijk daartoe aanleiding gegeven, dan is dat zeer onwillekeurig geschied ... Onbekwaam om te veinzen, heb ik, welligt te opregt, mijne bedoelingen nooit verborgen, en geene dan eerlijke middelen gebezigd²⁶.

Dat Thorbecke's geesteshouding, zoals Boogman²⁷ heeft vastgesteld, in veel opzichten te modern was voor het Nederland van de jaren vijftig, geldt zeker voor het politieke klimaat en zal hieronder nog zijn bevestiging vinden. Met zijn gedachtenwereld evenwel is hij de 'idealist' gebleven in een eeuw die, onder invloed van de prestaties der natuurwetenschappen, door een groeiend positivisme, realisme en materialisme werd gekenmerkt²⁸. Hij heeft dat zelf ook duidelijk gevoeld, toen hij in de jaren zestig neerschreef:

Men is tegenwoordig meer realistisch, dan idealistisch; meer op de feiten en hunne waarneming, dan op de ideeën, waarvan zij de verwezenlijking (uitdrukking) zijn, gerigt, meer op de bijzondere feiten, zoo als zij zich nevens elkander of bij opvolging voordoen, dan op hunne(n) ideale(n) oorsprong (beginselen) en hunnen idealen zamenhang. Men maakt meer het hof aan de feiten, dan dat men tot de ideeën opklimt²⁹.

Thorbecke's indertijd zo omstreden visie op een 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' sproot evenzeer voort uit zijn idealistische opvatting van het christelijke geloof. Het is onjuist om hierin alleen maar een rationalistische verschraling te zien, die trachtte de geloofsinhoud tot een inzichtelijk, voor altijd geldend abstractum of tot een vage deugdenleer te herleiden³⁰. In deze Verlichtings-mentali-

26. *Ibidem*, 647.

27. J. C. Boogman, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXI (1957) 196.

28. Vgl. Ferd. Sassen, *Van Kant tot Bergson. Geschiedenis van de wijsbegeerte der negentiende eeuw* (Antwerpen-Amsterdam, 1952).

29. Th. A. 647, iv.

30. Dit doet b.v. J. A. Eigeman, *Colijn, de verbinding tusschen Thorbecke en Groen* (Rotterdam, 1935) 81. In dit boek worden trouwens vanuit een toen actuele ideologie Thorbecke en Groen onhistorisch tot elkaar gebracht.

teit had koning Willem I nog met de gedachte gespeeld, protestantse en katholieke kerk ooit in een echte, nationale catholica bijeen te kunnen brengen³¹. Voor de idealistisch geschoolde Thorbecke was christendom boven geloofsverdeeldheid het *wezen* van het christendom, opgenomen in de opwaartse ontwikkeling van alle vroegere, bestaande en toekomstige kerkgenootschappen, en daarin telkens op een andere, tijdgebonden wijze geconcretiseerd. Die kerken te willen vervangen lag buiten zijn 'wezen en begrip'³². 'Het Christendom', aldus noteerde hij geruime tijd voordat hij als staatsman zijn begrip zou introduceren, 'was de grootste verandering, welke de zedelijke wereld ooit onderging'. Maar menselijke bekrompenheid had haar onveranderlijk trachten te maken, door aan het tijdelijke een eeuwig karakter te geven, hetgeen 'op miskenning én van het tijdelijke én van het eeuwige' uit moest lopen³³. Zo relativeerde hij iedere aanspraak op absolute van welke kerk dan ook. De orthodoxie in het bijzonder was voor hem 'met de verscheidenheid van den menschelijken geest en zijne behoefte aan gestadigen vooruitgang in strijd'. Naar zijn mening kon 'bij de onvolkomenheid der menschelijke, in het oneindige naar hoogere volmaking strevende, begrippen' geen enkele belijdenis voldoen³⁴.

Een twintigste-eeuwse oudminister van onderwijs heeft als geschiedschrijver de klacht geuit, dat Thorbecke nooit als objectief gegeven had aangeduid, waarin dat befaamde christendom boven geloofsverdeeldheid dan wel bestond³⁵. Thorbecke zou geen antwoord hebben kunnen geven, omdat de vraag een verenging betekende van waar het hem om ging. Ik heb sterk de indruk, dat piëtistisch-romantische elementen, binnen het protestantse idealisme zo duidelijk aanwijsbaar, ook de Nederlandse liberale staatsman, immers 'een ijskorst verbergend 't weldadigste vuur'³⁶, hebben beïnvloed. In de jaren vijftig van de vorige eeuw, wanneer hij vanwege de schoolstrijd zijn christendom boven geloofsverdeeldheid verdedigt, schrijft hij in zijn notitieboekje:

Wat is een geschreven geloof zonder innig godsdienstig gevoel? Godsdienst is niet enkel kennis noch handeling. Zij is het besef onzer persoonlijke betrekking tot God; een besef dus, dat in die mate oprechter en inniger zal zijn, als het meer individueel is³⁷.

31. H. T. Colenbrander, ed., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, IX, 2:1825-1830, Rijks Geschiedkundige Publicatiën 37 ('s-Gravenhage, 1917) 319-324.

32. Th. A. 654, eind jaren zestig. Vgl. ook *Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen*, IV, 626.

33. Th. A. 646, middenjaren veertig.

34. *Ibidem*, 651, geschreven in 1857.

35. De Visser, *Kerk en Staat*, III, 288.

36. Een versregel uit de feestcantate, gezongen bij de onthulling van zijn standbeeld in 1876. Daarin komt ook de regel voor: 'Hij steunde op 't geloof van geen kerk': Paul Fredericq, *Thorbecke voor 1830* ('s-Gravenhage, 1906) 6.

37. Th. A. 651. Vgl. ook *Parlementaire Redevoeringen 1862-1863*, 172-173.

Het is bijna letterlijk Schleiermacher, de belangrijke theoloog en filosoof, die met zijn beroemd geworden omschrijving van godsdienst als 'weder Denken noch Handeln, sondern Anschauung und Gefühl' het religieuze rationalisme én Kants moralisme heeft trachten te overwinnen³⁸. Het gevoel als religieus vermogen lag volgens deze Duitse denker aan alle positieve godsdiensten ten grondslag. Hoezeer piëtisme en romantiek - ondanks een bewust afstandnemen - Schleiermacher blijvend hebben beïnvloed, is een bekend feit. Van hem nu heeft Thorbecke in die zelfde tijd getuigd, dat hij hem persoonlijk nog levendig voor de geest stond en dat diens geschriften hem in vroeger jaren 'te doen gaven'³⁹.

In gelijke geest klaagde de nog wat jongere, als kerkganger altijd weinig intensief gebleken lutheraan, toen hij het ter kerke gaan van velen een 'conventionele pligtenvervulling' noemde. Aan de Nederlandse voorgangers verweet hij, te weinig bij te dragen tot 'die gezamenlijke overdenking der christelijke waarheid, tot welke ieders gemoed medewerkt, en [die?] slechts behoort te worden gewekt door een kort eenvoudig voorstel'⁴⁰. Wanneer hij er dan op laat volgen, dat de gezangen slecht zijn en 'op eene muziek gebragt, die er geene is', blijkt nog weer eens de kloof tussen het calvinistische Nederland en de lutherse Thorbecke, voor wiens idealistisch-esthetisch gevormde geest de melodieuze harmonie van heel het religieus-culturele leven een diepe behoefte was. Belangrijker is het om vast te stellen dat, sinds Schleiermachers opvatting van godsdienst als gevoel van en voor het Oneindige, het idealisme hierin het *Wesen des Christentums* heeft gezien. Verbetering en bemoediging van de mens, maar vooral verandering van zijn innerlijke gezindheid, verdieping van het gelovig afhankelijkheidsgevoel; ziedaar de betekenis van het *ware* christendom, van zijn *wezen*. Het negentiende-eeuwse Duitse cultuur-protestantisme heeft deze gedachte herhaaldelijk beklemtoond⁴¹. Hierin ligt ook voor Thorbecke naar mijn mening het gemeenschappelijke aan alle kerkgenootschappen. Daarom kon hij spreken van het christendom als de 'grondslag, de bezielende geest van onze maatschappij'. Het was voor hem 'niet een Christendom in de lucht, het is een Christendom op aarde, al onze betrekkingen doorstroommen-

38. Vgl. Martin Redeker, *Friedrich Schleiermacher. Leben und Werk 1768 bis 1834* (Berlin, 1968). Het citaat is uit *Über die Religion* van 1799, te vinden o.a. in *Schleiermacher-Auswahl* (München-Hamburg, s.a., Siebenstern-Taschenbuch 113-114) 6.

39. Boersema, *Thorbecke*, 152 noot 3. Het is ook in Schleiermachiaanse trant gedacht en geformuleerd, wanneer hij in 1831 aan Groen schrijft: 'Door Godsdienst hebben wij het besef eener onmiddellijke persoonlijke betrekking tot de Godheid': *Brieven van Thorbecke*, 64.

40. Th. A. 660, waarschijnlijk rond 1850.

41. Vgl. de historische uiteenzetting in: Rolf Schafer, 'Welchen Sinn hat es, nach einem Wesen des Christentums zu suchen?', *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, LXV (1968) 329-347. Voor de plaats van Schleiermacher als 'Kirchenvater des 19. Jahrhunderts' in de ontwikkeling van het (Duitse) protestantisme: Karl Barth, *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte* (Zollikon-Zürich, 1947); Horst Stephan en Martin Schmidt, *Geschichte der deutschen evangelischen Theologie seit dem deutschen Idealismus* (Berlin, 1960).

de⁴². De exclusief christelijke inhoud ervan aangeven zou alleen maar een rationalistisch-moralistische utilitarisering zijn geweest van wat hij er mee bedoelde.

Ook de overdenkingen van het leven na de dood moeten naar zijn overtuiging tot dat christendom hebben behoord. Hij hield ze vooral aan het eind van zijn leven regelmatig, voor zover na te gaan weer alleen filosofisch, en niet op basis van de Schrift. Afgezien van de theologische vraagstelling, in hoeverre opvattingen over de onsterfelijkheid van de mens wellicht juist niet schriftuurlijk maar van hellenistische oorsprong zijn, staat Thorbecke uitgesproken in de idealistische traditie van Plato⁴³. Ieder mens zou volgens hem na zijn aardse leven zijn eeuwig wezen voortzetten; 'de platonische *iōia* van geest en lichaam, 'beide in hunne eenheid' zou, hij dan terugvinden. Het valt op dat, aldus uitgedrukt, de Platoonse kerkerontsnapping van de ziel niet getrouw wordt gevolgd. In ieder geval moest er tussen het leven hier en in de hemel een noodzakelijk verband bestaan, 'zullen wij ons zelve en de onzen herkennen'. Zo beleed hij enige maanden voor zijn dood het 'vast geloof,' dat er 'in den hemel niet alleen hooger ontwikkeling, maar herinnering van het leven hier' was. De dood was voor hem geboorte tot een nieuw, hoger leven, 'overeenkomstig de goddelijke wet der schepping'. De dood als overgang tot een nieuwe jeugd, 'tezamen met U, liefst wezen, engelachtig Madonnaatje, welk eene zaligheid', schreef hij na het diep gevoelde verlies van zijn echtgenote Adelheid⁴⁴.

Christendom boven geloofsverdeeldheid bond als het ware horizontaal alle gelovige christenen samen. Maar ook verticaal gezien, als een levend beginsel dat door de eeuwen heen werkzaam was gebleven, had het zijn betekenis en hield het beloften in. Het droeg 'de kiemen van verschillende, gemeenschappelijke en individuele ontwikkeling' in zich⁴⁵. Zoals eerst het ongedeelde christendom en daarna het protestantisme pas langzamerhand volksgodsdienst waren geworden, zo was volgens hem het voortschrijdende christendom bestemd om over heel de wereld meerderheid te worden, omdat 'leven, kracht en ontwikkeling' aan zijn zijde waren. De bejaarde staatsman had zich, alvorens dit vast te stellen, over statistieken van belijders der verschillende wereldgodsdiensten gebogen. Zijn conclusie moest daarom wel vergezeld gaan van de nodige aarzelingen: 'hoe langzaam, langs welke wegen en in welke vormen?'⁴⁶ Maar had hij niet wat eerder het grootste vertrouwen geuit in een veranderende 'denk-, geloofs- en levenswijze' om idealen te bereiken?⁴⁷

42. *Parlementaire Redevoeringen, 1865-1866*, 217 vlg. Aldus heeft men hem ook te verstaan, wanneer hij spreekt van 'den gemeenen oorsprong' van bijzondere dogmata. Zie: *ibidem*, 1862-1863, 174.

43. Quirin Huonder, *Das Unsterblichkeitsproblem in der abendlandischen Philosophie* (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970).

44. Th. A. 654, 655 en 656, rond het jaar 1870, in het bijzonder ook 26 maart 1872.

45. *Ibidem*, 654, genoteerd aan het eind van de jaren zestig.

46. *Ibidem*, 648, rond 1870; vgl. ook *Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen*, III, 585.

47. *Ibidem*, 652.

In deze speculatieve beschouwingen over de toekomst van de christelijke cultuur, die hij als de hoogste bijdrage aan de ontwikkeling der mensheid beschouwde, ligt ook weer zijn afkeer van concretisering naar inhoud ten grondslag. Zo hield hij alleen helder vast aan een formeel bewegingsprincipe, dat hij geleidelijk aan met vrijheid - waarover dadelijk - gelijkgesteld had. Een ondogmatisch protestants christendom, incorporatie van een optimistisch geloof in de zich allengs realiserende wereldschepping, een christelijke wereld als de steeds harmonieuzere afspiegeling van eeuwige waarheid en goedheid: dat waren kennelijk de perspectieven⁴⁸.

Behoud of gewoonte zou het christendom daarom telkens moeten overwinnen; de grootste voorstanders déarvan waren immers 'dieren en onbeschaafde menschen', aldus de Leidse hoogleraar in de jaren veertig⁴⁹. Een jaar of tien later heet het:

De meest hardnekkige en bekwame vijanden van hervorming, de meest systematische voorstanders van onbewegelijkheid, de wachters van hetgeen bestond, de meest uitsluitende *conservateurs* waren de *Jesuiten* ...⁵⁰.

Maar ook binnen het protestantisme was er de tendens om het absolute in een bepaalde gestalte vast te houden, waarin Thorbecke in hegeliaanse denktrant het zoeken van de levenden bij de doden zag. Vanuit zijn daaraan tegengesteld cultuurprotestantisme wordt de historie-verkrachtende verzuchting begrijpelijk:

Wat zouden Groen, wat de reactionairen en conservatieven ten tijde der kerkhervorming hebben voorgestaan? Het pausdom en de mis, terwijl ik met Luther ééne lijn zou hebben getrokken⁵¹.

Nu we Thorbecke's standpunt in religiosis hebben trachten vast te leggen, mag niet uit het oog worden verloren, dat deze 'priester der wetenschap'⁵² op het terrein der wetenschap van priesters een vreemde moet heten. Hij moge weliswaar van mening zijn geweest, dat de theologie 'de hoogste aller wetenschappen'⁵³ was, bij een bewuste beperking tot wat hij voor staatkundige reflectie en actie nodig had, ligt het ontbreken van zuiver theologische belangstelling voor de hand. Vandaar dat de vele pogingen om hem bij een theologische school of kerkelijke richting in te delen, verloren moeite schijnen. De sfeer der vaderlandse hooggeleerde dominees met hun schriftuurlijke verankering en hun kerkelijk engagement was niet de zijne. Ook bekende hij ooit 'niet een enkel geschrift gelezen [te hebben] tot ver-

48. Vgl. ook zijn overweging in 1861: '... anderen houden nu de zijde van het protestantisme, omdat het in de wereld is; ik zou het daarin brengen wanneer het niet bestond'. *Ibidem*, 652.

49. *Ibidem*, 646.

50. *Ibidem*, 651.

51. *Ibidem*, 652.

52. C. W. Opzoomer, *Thorbecke* (Amsterdam, 1872) 10.

53. *Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen*, VI, 413.

klaring van hetgeen men de moderne rigting noemt⁵⁴. Zijn 'christianisme philosophique'⁵⁵ stond - we hebben het hierboven aangetoond - op gespannen voet met de overgang naar realisme en empirisme, waardoor zich de vrijzinnige theologie in ons land heeft gekenmerkt. En had de Nederlandse theologie zich voordien veel gelegen laten liggen aan hetgeen in het buitenland - met name door het Duitse idealisme, Thorbecke's vertrouwde gedachtenwereld - was ontwikkeld?⁵⁶

De gelovige houding van Johan Rudolph Thorbecke was een zaak van de binnenkamer, zo is herhaaldelijk opgemerkt⁵⁷. Daar toegelaten, vindt de historische onderzoeker geen theologische verheldering; wel de persoonlijke, levensbeschouwelijke achtergronden van een religieus gevoelig, filosofisch geschoold, protestant denker.

II.

Vertoont de religieus-filosofische component van Thorbecke's levenshouding een duidelijk constant en consequent karakter, zijn uiteindelijk liberale visie op staat en maatschappij heeft zich geleidelijk gevormd. Toch is er ook in dit opzicht een blijvende ondergrond aan te wijzen, en wel in de vorm van een organisch denken in de geest van de Historische Rechtsschool, verbonden met een wijsgerig idealisme in hegeliaanse trant. Zijn door tallozen terecht geciteerd en uitgeplozen geschrift van 1824, *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte*, is Thorbecke in wezen trouw gebleven. Daarin cirkelde hij in brede, ingewikkelde kringen rond het thema, op welke bijzondere wijze ieder tijdperk, naar de mate van zijn eigen levenskracht, zijn bijdrage levert aan de organische ontwikkeling van de geschiedenis.

De geschiedenis zag hij als een organisch geheel, 'ein werdendes Ganze', van elkaar opvolgende periodes. Ofschoon er organische samenhang met het verleden en daardoor bepaaldheid is, heeft iedere tijd iets wezenlijks bij te dragen aan die ontwikkeling: 'das Ganze als solches umspannt folglich alle Lebensepochen', maar zo, dat elk daarvan 'auf eigne Weise an dem Wesen des Ganzen theil hat'⁵⁸. Met deze spanningsvolle harmonie tussen bepaaldheid en bepaling, tussen objectieve condities en subjectieve vrijheid binnen het historisch proces is Thorbecke zich blijven bezig houden. Zij is verwant met die tussen mens en maatschappij in de or-

54. *Parlementaire Redevoeringen 1865-1866*, 221.

55. Albert Réville, 'J.-R. Thorbecke. Etude historique sur le gouvernement parlementaire aux Pays-Bas', *Revue des deux mondes*, XLII, t. CII (1872) 406.

56. J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* (3 dln; Assen, 1929-1935) II, 63 vlg.; Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland* (2e dr.; Amsterdam, 1860) 53-63.

57. Vgl. W. C. D. Olivier, *Herinneringen aan Mr. J. R. Thorbecke* (Arnhem, 1872) 48.

58. J. R. Thorbecke, *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte. Ein Schreiben an Herrn Hofrath K. F. Eichhorn in Göttingen* (Göttingen, 1824) 13-14; opgenomen ook bij Verkade, *Overzicht*, 337-355.

ganische dwarsdoorsnede van de geschiedenis, en met die tussen mens en God in de ontologische orde. Niet lang vóór 1848 legde hij nog eens de verticale en horizontale samenhang van elk historisch moment vast in het aforisme dat geschiedenis 'opvolging en gelijktijdigheid in een volkomen, gezond en redelijk organisch verband is'⁵⁹.

Een interessante variant op Hegel is zijn opvatting van de historie als een stelsel van 'beginsels of begrippen', waarvan ieder aan de volgende in het oneindige door hogere en meer omvattende begrippen verbonden is⁶⁰. Ook al heeft hij het individuele, historisch-unieke, meer reliëf willen geven dan de idealistische systeem-bouwers, hij blijft mét de vroege historische school van de eenheid der geschiedenis overtuigd. Hij vertrouwt op de mogelijkheid van het doordringen in, en het vat krijgen op haar totaliteit. Objectiefheet volgens hem dan ook die geschiedschrijver, 'die den gang der gebeurtenissen volgens hare v.d: bedoelingen der handelende personen onafhankelijke wetten, blootlegt'⁶¹. Het in 1824 nog beleden rankeaanse ideaal van zicht op een periode om wille van zich zelf wordt later zelfs afgezwakt. Voor Thorbecke is historische kritiek geworden 'vergelijking van hetgeen gedaan is met hetgeen te doen stond' om zodoende de wetten der ontwikkeling meer en meer te doorgronden⁶². Het lijkt wel, of geschiedschrijving dan is gaan dienen tot rechtvaardiging van de intussen ingeslagen politieke koers. De op de praktijk gerichte, liberale staatsman heeft de overhand behaald op de theoretiserende historicus.

Beslissend voor de groei in Thorbecke's denken is namelijk het gegeven, dat hij rond de jaren van zijn *Aanteekening op de Grondwet* (1839-1843) de veel geprezen organische ontwikkeling als *vrijheids*-beweging gaat zien. Voorzichtig had hij in zijn Gentse tijd al gesproken van 'den liberalen geest des tijds', toen hij over de interdependentie tussen individuele rechtsontwikkeling en staatsvorming doceerde. Dat betekende toen nog niet veel meer dan een juridische overdenking van de taken, weggelegd voor koning Willem I 's welvaartsstaat. Met de revolutionaire idealen van 1830 had hij dan ook de grootste moeite⁶³. Maar ter voorbereiding op zijn rede 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' van 1844 gewaagt hij van

59. Th. A. 646.

60. *Ibidem*. Deze beschouwing is van maart 1834. Vgl. de volgende passage: 'Ieder historische toestand slaat op een bijzonder beginsel of begrip, dat er als de ziel van is, en met welke verwezenlijking hij afloopt. De volgende hangt met den vorigen zamen door een hooger of algemeener beginsel, dat ze beide bevat. De derde met de twee voorgaande en derzelve gemeenschappelijke band door een beginsel, dat, in de rangorde der algemeene beginsels, al weder een trap hooger staat.' Zie ook: J. B. Manger Jr., *Thorbecke en de historie. Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch liberalisme* (Amsterdam, 1938) 65.

61. Th. A. 647, iv, waarschijnlijk rond 1860. Vgl. in dit verband: Peter Hünermann, *Der Durchbruch geschichtlichen Denkens im 19. Jahrhundert* (Freiburg-Basel-Wien, s.a.) 54 vlg.

62. Th. A., *ibidem*.

63. *Staatsinrigting en Staatsbestuur*, 15; Manger, *Thorbecke en de historie*, 32 vlg.

het 'karakter der groote verandering' van zijn tijd⁶⁴. En in de rede zelf stelt hij vast: hoe hoger ontwikkeld het organisch wezen, des te vrijer de leden, al acht hij de weg daarheen 'nog in vele opzigten duister'⁶⁵. De verbinding tussen organische ontwikkeling en maatschappelijke vrijheid is voor altijd gelegd. 'Het wezen eener liberale inrigting der regeering is op de eerste wet aller staatsvorming, het organisch karakter, gegrond', zo tekent hij later in de jaren vijftig aan. 'Vrijheid is een toverwoord geworden, en te regt' schrijft hij kort daarna⁶⁶. In het vasthouden aan organische groei blijft Thorbecke erfgenaam van zijn vroegere Duitse omgeving, uit het steeds nadrukkelijker beklemtonen van de vrijheid blijkt zijn eigen ontwikkeling.

Zo heeft een gerijpt man het vrijheidsbeginsel van het Franse-Revolutie-denken ingepast in zijn Duitse, idealistische leer over staat en maatschappij. De revolutionaire staatstheorie werd, ontdaan van zijn individualistische trekken, aanvaard en beschouwd als symptoom van de noodzakelijke rechtsontwikkeling⁶⁷. Die rechtsfilosofische integratie vindt men in de persoonlijke aantekeningen van zijn latere levensjaren terug. Dan kan Thorbecke zijn wetgevend werk zien als de vereiste bijdrage tot het uiteen laten gaan van een slechts kader scheppende staat en een op eigen kracht aangewezen maatschappij:

De Staat vertegenwoordigde voorheen de geheele maatschappij, als eene meer of min embryonische of chaotische versmelting van krachten, die, bij verder ontwikkeling, zich tot eigen bestaan en leven verheffen. Kerk, nijverheid, onderwijs, wetenschap, kunst, van Staatsvoogdij bevrijd, *ten einde* zij zich zelve helpen⁶⁸.

Dit proces noemde hij het gevolg van een 'wezenlijk en voor de volgende geschiedenis van het mensdom beslissend' inzicht, zoals dat door een juiste interpretatie van de Franse Revolutie was bewerkstelligd. Want aan een zo individueel mogelijk nastreven van de vrijheid mocht de staat niet meewerken: 'een organisme der vrijheid' bleef Thorbecke's ideaal⁶⁹. Ondanks alle structurele en praktische liberalisering zag hij de staatsontwikkeling in continuïteit. Hierin was hij verwant met het Duitse liberalisme, dat in tegenstelling tot het Franse de nadruk legde op staatkundige structuren en de ontwikkeling van het staatsrecht⁷⁰. De staat bleef voor

64. Th.A. 617.

65. J. R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (2e dr.; 's-Gravenhage, 1872) 88.

66. Th.A. 647, iv.

67. R. Kranenburg, *Studiën over recht en staat* (4e dr.; Haarlem, 1953) 138.

68. Th. A. 654, opgeschreven in 1866. Vgl. voor de algemeen-Europese ontwikkeling: Werner Conze, 'Das Spannungsfeld von Staat und Gesellschaft im Vormärz' in: Werner Conze, ed., *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815-1848* (Stuttgart, 1962) 207 vlg.

69. Th.A. 651, uit het jaar 1857; *ibidem*, 650, geruime tijd later. Men zie ook de 'Narede' van 1869 in: *Parlementaire Redevoeringen 1865-1866*, v-xx.

70. Hans Reif, 'Die geistigen Grundlagen' in: Paul Luchtenberg en Walter Erbe, ed., *Geschiede des deutschen Liberalismus* (Köln-Opladen, 1966)23; J. Salwyn Schapiro, *Liberalism. Its meaning and history* (Princeton, New Jersey, s.a.); vgl. ook I. J. Brugmans, *Thorbecke* (2e dr.; Haarlem,

hem de behoeder van de organische groei van alle leefgemeenschappen, de kerken inclusief. Het nieuwe, liberale, ligt besloten in zijn veranderde opvatting over de wijze waarop de staat dat organisch geheel van zich organisch ontwikkelende kringen zou moeten begeleiden. In plaats van staatsvoogdij nu staatsonthouding; in plaats van een machtsstaat in dienst van het recht nu een rechtsstaat ter verkrijging van optimale maatschappelijke kracht.

Naast de verbinding die hij legde tussen organische ontwikkeling en politiek liberalisme staat die tussen liberaal en protestants denken. Zij hangt samen met zijn hierboven geschetste godsdienstige inzichten. Moest de katholiek zijn kerk als volkomen en onveranderlijk beschouwen, voor de protestant zou de kerk, 'gelijk en met hare leden, in gestadige *wording*' zijn⁷¹. Op het terrein van de individuele zelfstandigheid, zo meende Thorbecke, had de revolutie van 1789 'voor den burger in zijne maatschappelijke betrekkingen gedaan, wat het protestantisme voor het godsdienstige en kerkelijk leven deed'⁷². Het protestantisme betekende voor hem

gelijk beginsel, gelijke eisch als die van het *liberalisme* op politiek gebied, dat ieder zich, in gemeenschap met het geheel, zelfstandig, d.i. met de kracht die God hem schonk, ontwikkelde. Het R.Katholicisme vertegenwoordigt in het kerkelijke hetgeen in de politiek autocratie, despotisme is⁷³.

In enige onuitgewerkte trefwoorden van rond 1860 komt zijn liberaal-politieke belijdenis, die in de diepste zin een credo mag heten, markant naar voren:

Constitutionelen, protestanten en roomschen. Hetgeen de constitutionelen verlangen is protestantisch, scheiding van godsd. en wereldlijk onderwijs; de roomschen abdiceren; die dr. hetgeen onze kerkdijken willen juist tot eene kerkelijke en godsd. partij werden gemaakt⁷⁴.

Voor wie zó dacht, zou de latere Coalitie het terugzetten van de klok hebben betekend, of - om het thorbeckiaans uit te drukken - een verzaken aan de 'heden-daagse regeringstaak'. Zo had hij zich in zijn studeerkamer ook tegen Groen van Prinsterer afgezet met de overweging, dat zij die 'deelgenootschap eener christelijke kerk aan wereldlijk gebied of eenige gemeenschap tusschen haar en de regering' bepleiten, 'Christus' verschijning op aarde' niet herdenken⁷⁵. Veel van deze

1948) 269. Deze Duitse inslag heeft Thorbecke's blik overigens niet verengd. Uit zijn aantekeningen blijkt dat hij een trouw lezer van de *Revue des deux mondes* was. Men vergelijk ook twee typerende stellingen: 'Frankrijk ontdekt, denkt, schrijft voor de wereld, Duitschland voor zich zelf'. 'De franschman ziet in de bijzonderheden het algemeene sneller en klaarder dan de duitscher of engelschman'. Th. A. 655, rond 1870.

71. Th. A. 654, citaat uit 1866.

72. *Ibidem*, 647, rond 1860.

73. *Ibidem*, 654, citaat uit 1866.

74. *Ibidem*, 647.

75. *Ibidem*, 647, iv, eveneens rond 1860.

argumenten van de ene christen tegenover de andere zou hij - om principiële en politieke redenen - in de Tweede Kamer nooit hebben gehanteerd. Ze illustreren echter wel, hoe zeer Thorbecke's staatkundige houding tegenover de kerken in zijn religieus-culturele opvattingen was geïntegreerd⁷⁶.

De blijvende ondergrond waarop zich het denken van Thorbecke in liberale zin heeft ontwikkeld, geeft ook aan zijn staatsrechtelijke opvattingen ten aanzien van de kerken een vorm van continuïteit. Die ligt overigens niet onmiddellijk voor het grijpen. Overbekend, en een punt van uitvoerige discussie, is met name de houding geweest, die de Leidse hoogleraar in 1837 principieel tegenover Groen van Prinsterer heeft gebracht in de kwestie van de Afscheidenen⁷⁷. Thorbecke, die straks het regime van Willem I zegevierend ten grave zou dragen, als verdediger van dat koninklijke gouvernement; Groen, die het de Afscheidenen blijvend kwalijk nam de grote kerk te zijn uitgegaan, hun verdediger tegen gouvernementele bemoeizucht met kerkelijke onenigheid; voorwaar een schoolboekvoorbeeld van de stelling dat geschiedenis geen logica is! In de Thorbecke-literatuur heeft men zich beijverd te bewijzen, dat - ondanks de schijn van het tegendeel - de principiële houding van de staatsman in zake scheiding van staat en kerk overanderd zou zijn gebleven⁷⁸. Met het zó te stellen wordt de historische ontwikkeling echter geweld aangedaan.

Blijvend is Thorbecke's principiële uitgangspunt, dat de kerken particuliere genootschappen zijn en dat, tengevolge van hun belangrijke invloed, de staat bijzonder geïnteresseerd is in hun wel en wee. Aan zijn naar staatsonthouding groeiende opvattingen over de overheidstaak in het algemeen correspondeert zijn veranderende visie op de taak van de staat tegenover de kerken. Zoals aan de staatkundige theorieën van het Duitse idealisme zowel een conservatieve, kerken-regulerende als een liberale, kerkelijk-leven-stimulerende stroming zijn ontsprongen⁷⁹, lagen in het denken van de vroege Thorbecke beide richtingen nog open. Met de grondwet van 1848, nog meer met de geest waarin hij haar toepaste, was het pleit voor een vergaande staatsonthouding in kerkelijke zaken beslist. Het moge uit het volgende blijken.

76. Het lijkt me dan ook een leemte in het werk van K. E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem, 1933), dat aan gelijksoortige achtergronden van levensbeschouwelijke aard, kenmerkend voor heel wat Nederlandse negentiende-eeuwse liberalen, nauwelijks enige aandacht is besteed. Wat Thorbecke betreft heeft L. W. G. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke* (Assen, 1966) 29-30 zich over de samenhang gebogen zonder er een antwoord op te kunnen geven. Zie ook D. Hans, *Liberalisme en Protestantisme* ('s-Gravenhage, 1929) 32 vlg. en Eigeman, *Colijn*. Beide studies verraden hun niet-historische, eigentijdse benadering. Vgl. noot 30.

77. Boersema, *Thorbecke*, 244 vlg.

78. *Ibidem*, 253; Verkade, *Overzicht*, 304 vlg.

79. Emanuel Hirsch, *Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen, 1929) 37-38.

In de colleges van de Gentse hoogleraar zou Willem I's minister Van Maanen niets hebben kunnen aantreffen, wat in strijd was met de rechtsopvattingen van zijn alom wakend departement. Had niet volgens Thorbecke de staat de 'zorg voor de ontwikkeling van den geest ... voor zedelijkheid ... voor wetenschap, kunst en godsdienst'? De bediening van de godsdienst noemde hij van het grootste belang voor de staat en zijn constaterend betoog verraadt instemming met de be-teugeling van kerkelijke eisen, zoals die door protestantse en katholieke vorsten in het verleden was doorgevoerd⁸⁰. Steunde hij dus wel het staatsrechtelijk kader, over de concrete toepassing liet hij zich meermalen afkeurend uit. Zo verweet hij na de opstand van 1830 aan de regering, dat zij, in 'eenen tartenden worstelkamp met onderstelde of wezenlijk bedoelde usurpatiën' van de geestelijkheid gewikkeld, te weinig vertrouwen had gekoesterd in de gezond makende voortgang van de maatschappelijke krachten⁸¹.

In het befaamde *Kerkelijk Staatsregt*⁸² van 1837 komt ons Thorbecke's visie scherp omlind tegemoet. Het is volgens hem aan de Franse Revolutie te danken, dat de kerken *in* de staat en zijn bestuur zijn gekomen, hetgeen hij de 'nieuw-wetsche liberale theorie' noemt⁸³. Zo bracht de revolutie in Frankrijk verder, wat in andere landen al door de Hervorming was ontstaan: het 'Hoogheids-regt' van de staat over de kerk. De Hervorming had immers onderscheiden

wat in het wezen eener Gezindheid wereldlijk is van hetgeen daarin geestelijk is. Eene scheiding die zich zelfs de Katholieke Kerk allengs moest laten welgevallen.

Het is alsof men de ambtenaren op de departementen van Eredienst hoort betogen, vertrouwd als ook zij waren met met de staatsgezinde, Duitse theorieën en praktijken op kerkelijk terrein⁸⁴. Kerkelijke wetten en instellingen, zo meende Thorbecke, moeten volgens het *Jus Majestatis circa Sacra* door de overheid bekrachtigd worden. In de geest van het Duitse 'Staatskirchentum' verdedigde hij staatsbe-moeienis met kerkelijke activiteiten van maatschappelijke importantie; dat impli-ceerde o.a. inmengingsrecht in het beheer van kerkelijke goederen, de indeling in gemeenten of parochies en de geestelijke jurisdictie. In dat verband wilde hij ook

80. *Staatsinrigting en Staatsbestuur*, vooral 105-108.

81. *Brieven van Thorbecke*, 20. Vgl. ook [J. R. Thorbecke], *Over de erkenning der onafhankelijkheid van België* (Leiden, 1830) 3-8.

82. [J. R. Thorbecke], *Kerkelijk Staatsregt, Onderzoek van de brochure: De Maatregelen tegen de Afscheidenen aan het Staatsregt getoetst; door Mr. G. Groen van Prinsterer* ('s-Gravenhage, 1837) en het vervolg: *Kerkelijk Staatsregt. Antwoord aan den Heer Mr. G. Groen van Prinsterer* ('s-Gravenhage, 1837), aangeduid verder als *Staatsregt*, I en II.

83. *Staatsregt*, I, 2.

84. *Staatsregt*, II, 9; vgl. A. F. Manning, 'De permanente commissie uit de Raad van State voor zaken van de R.K. Eredienst (1827-1830)', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, I (1959) 109 vlg.; Engelbert Plassmann, *Staatskirchenrechtliche Grundgedanken der deutschen Kanonisten an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert* (Freiburg-Basel-Wien, 1968).

het Algemeen Reglement van 1816 positief beoordeeld zien. In ons land, dat alleen nog maar particuliere kerkgenootschappen kende, had de overheid tóch de bevoegdheid om, als 'Opperhoofd' van die geautoriseerde verenigingen, ze binnen de grenzen der wet te houden. 'Hiertegen op te komen, heet aan de Hervorming, heet aan alle positieve, ja uit den aard der zaak voortvloeiende, regtsbegrippen oorlog te verklaren'⁸⁵.

In beide edities van de *Aanteekening op de Grondwet*⁸⁶ blijft het geschetste grondpatroon aanwezig. Ook nu verwijst hij nog naar het zogenaamde 'Schutz- und Aufsichtsrecht', zoals dat in de Duitse constituties was ingebouwd. Het constitutionele liberalisme in Duitsland immers bleef, ondanks zijn afzwakking van de staatsalmacht, vasthouden aan de leer van de 'staatlichen Kirchenhoheit'; wantrouwen jegens een hernieuwd clericalisme was hieraan niet vreemd⁸⁷. De nu kritisch 'aantekende' Thorbecke wijst eveneens nog op het *Jus circa Sacra* als een beginsel van de grondwet. Ook nu verdedigt hij het staatstoezicht

in betrekking tot het stelsel der burgermaatschappij als geheel en tot de regten der bijzondere burgers. In 't wezen ook hier geen ander toezigt, dan 't geen omtrent alle andere zedelijke ligchamen te pas komt; doch dat, van wege het eigen karakter der kerkgenootschappen en hunner geschiedenis, ten hunnen aanzien bovenal is ontwikkeld⁸⁸.

Maar tegelijkertijd worden de tegengeluiden sterker ingezet. Hij laat in zijn eerste *Aanteekening* de mogelijkheid open om desgewenst de grondwetsartikelen over de kerkgenootschappen te verduidelijken; dit ter beveiliging tegen gebleken 'vooroordeel of partijzucht'⁸⁹. Geen andere dan wettige maatregelen van bescherming mogen worden genomen, terwijl in het verleden helaas aan de macht van bescherming 'een grenzenloos regt' was verbonden⁹⁰. Wat eerder vindt hij, dat het Pruisische gouvernement, gewikkeld in de strijd om de gemengde huwelijken, 'het terrein van zijn regt noodeloos verlaten' heeft⁹¹. In 1846 wordt door hem zelfs het bijzonder karakter erkend van de kerken als 'zedelijke ligchamen' waartoe men zich door geloof, niet door vrije verbintenis, moest rekenen. Wat kort tevoren nog een reden tot bijzonder toezicht vormde, wordt nu - bij het groeien der vrijheidsgedachte - een reden om de kerken bijzonder te ontzien. Nu ook is hij van mening, dat de regering van Willem I aan de hervormden door het Reglement niet voldoende vrije

85. *Staatsregt*, I, *passim*. Het laatste citaat in I, 4.

86. J. R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet* (Amsterdam, 1839 en 2e dr.; I-II Amsterdam, 1841-1843).

87. Ernst Rudolf Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789* (4 dln.; Stuttgart, 1957-1969) I, 387.

88. *Aanteekening*, II, 230.

89. *Ibidem*, uitgave 1839, 273.

90. *Ibidem*, II, 229.

91. 'Twaalf brieven van Mr. J. R. Thorbecke', C. W. de Vries, ed., *Themis*, XCIIIi (1932) 97.

beweging en initiatief had gegund⁹². Zonder dat het principe werd opgegeven, kwam de praktische toepassing in een ander licht te staan.

De hier genoemde voorbeelden zouden naar believen kunnen worden vermeerderd. Twee karakteriserende opmerkingen in de tweede uitgave van de *Aanteekening* verdienen nog onze aandacht. In de eerste plaats de achtergrond, van waaruit de tot vandaag toe bestaande 'zilveren koorde', de geldelijke steun van de staat aan de kerken, ook door Thorbecke niet is doorgesneden. Hij acht het namelijk een 'valsch beginsel... dat de overheid deel moet hebben aan het beleid eener instelling, waaraan zij geld geeft'. Al heeft hij het betrokken artikel, dat zijns ondanks in de grondwet van 1848 is gehandhaafd, ongelukkig gevonden, met dit uitgangspunt voor ogen kon hij in de praktijk vooruit⁹³. Nog belangrijker voor de nadruk die hij legde op de *regeringspraktijk*, is zijn overweging in de inleiding: wat de makers van de grondwet dachten, is niet de eerste vraag⁹⁴. Op die wijze konden bijvoorbeeld, zonder dat daarover in de grondwet van 1848 werd gerept, op den duur de departementen van Eredienst verdwijnen, wat Thorbecke trouwens al veel eerder had gewild⁹⁵. De in 1839 nog geuite behoefte om 'twijfelingen ... omtrent den regten uitleg der Grondwet' weg te nemen, keert in 1843 dan ook niet meer terug⁹⁶. De kerken zouden delen in de algehele geest van vrijheid, die de liberale staat op alle maatschappelijke terreinen had te bevorderen.

De grondwet van 1848, ook in het hoofdstuk 'Van de godsdienst' - tengevolge van amenderingen - geen gave weergave van Thorbecke's ideeën, bleef een multi-interpretabel stuk. De tekst behield, de liberale correcties ten spijt, haar oorsprong van een zich afzetten tegen de tijd vóór 1795⁹⁷. De liberale staatsman ging verder dan het afzonderlijk wijden van een hoofdstuk aan de kerkgenootschappen zou doen verwachten. Als 'particuliere genootschappen in den Staat' - hierin blijft hij zijn oude standpunt getrouw - meende hij de kerken nu de vrije hand te moeten laten zoals welke vereniging dan ook⁹⁸. Was de staat in vroeger eeuwen losgemaakt van de kerk, nu was de tijd aangebroken voor de maatschappij, haar kerkelijke sector inbegrepen, om zich metterdaad los van staatsbemoeyenis te ontwikkelen. Nu kende hij ook geen 'gemengd gebied' meer - de term stamt nog uit de tijd toen hij volgens het *jus circa sacra de res mixtae* mede aan de staat toekeende -, zo-

92. Recensie in *De Gids*, X (1846) i, 534-545.

93. *Aanteekening*, II, 227; Verkade, *Overzicht*, 307 vlg.; zie ook I. A. Diepenhorst, *De verhouding tusschen kerk en staat in Nederland* (Utrecht, s.a.) hfdst. vii.

94. *Aanteekening*, I, xii.

95. Vgl. Boersema, *Thorbecke*, 223-224. Ook in dit opzicht beweert de auteur ten onrechte, dat Thorbecke zich zelf gelijk zou zijn gebleven.

96. Vgl. noot 89 en het desbetreffende citaat.

97. Zie W. Heineken, *De staat en het kerkbestuur der Nederlandsch Hervormden sedert het herstel onzer onafhankelijkheid* (Leiden, 1868) 164 vlg.

98. Th.A. 378, rond 1862; *Parlementaire Redevoeringen 1862-1863*, 157 vlg.

als hij zich dat ook niet tussen enige andere vereniging en de staat kon voorstellen⁹⁹. Hoe theoretisch en irreëel klinken deze woorden eigenlijk uit de mond van een staatsman, die het christendom de ziel van de Nederlandse beschaving noemde. De praktische politiek van de Thorbecke-ministeries heeft dan ook in lang niet alle opzichten aan dit ideaal beantwoord. Zij kende haar compromissen en inconsequenties, en Thorbecke was er zich wel van bewust¹⁰⁰.

In zijn laatste levensjaren worden de lijnen nog eens scherp getrokken. Meer dan in enig ander land kende men in Nederland 'scheiding van Kerk en Staat... in zijn ware beteekenis', aldus stelt de *Narede* vast¹⁰¹. En in de winter van 1869-1870 overpeinst hij, in verzet tegen wat hij als een nieuw conservatisme signaleerde:

Oeconomische, sociale, kerkel. regeling voorheen met die van den Staat vereenigd; thans, niet enkel krachtens eene natuurl. wet van arbeidsverdeeling, te scheiden. Gelijk beginsel, als hetgeen voor het kerkwezen onafhankelijkheid van de Staatsregering verlangt, geldt ook voor de oeconomische en sociale huishouding ...¹⁰².

Nu wij Thorbecke's gedachtenwereld hebben trachten te reconstrueren, valt te begrijpen hoe bij onder de verdachtmakingen van de Aprilbeweging - het grootste echec van zijn carrière - heeft geleden. Hij die het herstel der rooms-katholieke hiërarchie vanuit zijn optimistisch-liberale maatschappij-visie niet wilde verhinderen, werd uitgemaakt voor Rome's knecht en Jezuïetenvriend. Kon dit zijn ideaal zijn, zoals een enigszins fantastische protestant van het Nederland van 1853 vaststelde: 'overall tieren de Jezuïeten en overdekken den bodem, gelijk de slakken na eene lange regenbui'¹⁰³. Vertoord merkte hij binnenskamers op, dat dit soort protestanten zich door een valse schijn lieten misleiden 'onder den indruk eener traditionele, onwijze, onverdraagzame, pausehijke taal'¹⁰⁴, daarmee doelend op het curiejargon waarmee in de pauselijke heroprichtingsbul het protestantisme was omschreven. De religieuze component van zijn levensbeschouwing loochenstraft het wrange oordeel van zijn tot vijand geworden jeugd-vriend Schimmelpenninck van der Oye, als zocht hij meer te winnen bij hen 'waar de kerk gebiedt' dan bij hen 'waar ieder zijn geloof aan den Bijbel toetst'¹⁰⁵.

Hoewel principieel tegenstander van de in zijn ogen onverbeterlijk conservatieve

99. *Onuitgegeven Parlementaire Redevoeringen*, III, 278.

100. Vgl. b.v. *Parlementaire Redevoeringen 1862-1863*, 160, waar hij betoogt dat de hervormde kerk nog zo veel uit de historie stammende betrekkingen met de staat had, 'dat een krachtig handelen van de regering noodig is om zich en het kerkgenootschap te bevrijden'.

101. *Parlementaire Redevoeringen 1865-1866*, ix.

102. Th.A. 650.

103. *De Heer Thorbecke door den Paus gekroond* (Gouda, 1853) 6.

104. Th.A. 950.

105. 'Het ontslag van Schimmelpenninck van der Oye als Commissaris des Konings in Gelderland (29 Nov. 1852)', C. W. de Vries, ed., *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* (1939) 472-473.

rooms-katholieke kerk, maakte hij haar nationaal-hiërarchisch herstel mogelijk. Thorbecke trok de politiek-rationele consequenties van zijn liberaal beginsel, die andere, meer naar buiten gekeerde component van zijn denken. Men doet er overigens goed aan de historische feiten niet al te zeer te veridealiseren of zelfs te verideologiseren. De beperkte gezichtshoek van onze bijdrage leidt gemakkelijk tot al te eenzijdige verklaringen. Thorbecke was ook een praktisch politicus en het te vriend houden van katholieken, op de wip tussen conservatieven en liberalen gezeten, moet voor hem een belangrijke zaak zijn geweest¹⁰⁶. Bovendien verwachtte hij van het herstel der hiërarchie gunstige gevolgen voor de autonomie van de nederlands-hervormde kerk, die volgens hem nog te veel gebonden was aan het bij K.B. vastgestelde, zij het in 1852 geliberaliseerde Algemeen Reglement¹⁰⁷.

Een staat die vrijheid en ontplooiing gaf, die verdraagzaamheid moest bevorderen tegen de achterlijke volksgeest in, zo'n staat achtte Thorbecke de beste voorwaarde voor een blijvende vooruitgang. Daarom voelde hij zich door de katholieken, wier bisschoppen in 1868 met een onderwijs-mandement het politieke liberalisme van de zogenaamde papo-thorbeckianen onder hen in opspraak brachten, ernstig bedregen. 'Zij hebben kerkelijke onverdraagzaamheid wederom in het publiek leven overgebracht', schreef hij in mei 1869. Van de anti-revolutionairen, die hij een 'kerkelijk-sociale partij' noemde, was hij het van begin af aan niet anders gewend geweest¹⁰⁸. Een ontwikkeling tekende zich af, die hij van zijn houding tegenover de kerken niet had verwacht. Hij achtte het algemeen belang in gevaar. Zijn politieke houding en zijn persoonlijke ontboezemingen bewijzen, dat hij dat algemeen belang eigenlijk alleen bij zich zelf en min of meer bij zijn politieke geestverwanten veilig had geweten. Toen die in aantal slonken, werden zijn klachten over politiek Nederland talrijker. Het was een wat uitgebluste man, die in 1871 voor de derde maal hoofd van het kabinet werd en voor eigen gebruik aantekende, dat niemand nog grote verwachting van zijn werkzaamheden mocht koesteren¹⁰⁹.

Wie Thorbecke's markante houding tegenover de kerken overziet, ontkomt niet aan de indruk dat hij ook in dit opzicht de Nederlandse samenleving ingrijpend heeft beïnvloed. Kort voor zijn dood noteerde hij: 'hij was een trouw, onvermoeid *dienaar* van het algemeen belang. Ik wensch voor mijn publiek leven geen ander opschrift ...'¹¹⁰ Weinigen zullen het hem willen onthouden.

106. Vgl. B. D. B. Tellegen, 'Thorbecke', *De Tijdspiegel* (1872) ii, 199; G. A. M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen, 1964) 66 en 184 vlg.

107. Th. A. 950; vgl. De Visser, *Kerk en Staat*, III, 365 vlg. en ook noot 100.

108. Th. A. 648.

109. Th. A. 655, gedateerd 3 januari 1871; vgl. J. P. Duyverman, 'Van éminence grise tot formateur', *Tijdschrift voor Overheidsadministratie*, XX (1964) 415.

110. Th. A. 651.

Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintig maal Belgische Geschiedenis, 1782-1872¹

R. DE SCHRYVER

De onderlinge afhankelijkheid van de geschiedenis - met haar cultuurpeil en mogelijkheden, haar politieke problematiek, haar sociaal-economische geladenheid van het ogenblik - en de geschiedschrijving, als verhaal en studie ervan, kan altijd opnieuw met voorbeelden worden bevestigd. De historicus behoort nu eenmaal ook tot de geschiedenis. Nu is het wel zo, dat de geschiedschrijving veeleer kind is van haar tijd, dan dat zij zelf de gang der geschiedenis beïnvloedt, laat staan bepaalt. In de Belgische historiografie komen bijvoorbeeld de algemeen- of Klein-Nederlandse, de unitair-nationale of 'federaal'-Belgische visies pas naar voren, nadat de geschiedenis voor Nederlanden, Nederland, België, Vlaanderen (in zijn huidige betekenis), of de voorafbeelding ervan, heeft gezorgd. Het hoeft niet te verwonderen dat vóór het werk van de *conditor imperii belgici*, zowel wegens de afwezigheid van een Nederlandse staat als van een daarop aansturende Nederlandse idee, elke vorm van 'nationale geschiedenis' achterwege is gebleven. Ook toen Filips de Goede in 1455 een eigen historiograaf aanstelde, werd hiermee veeleer geschiedschrijving van de dynastie en het hof beoogd dan van de Bourgondische Nederlanden. Ook waren de kronieken van de *indiciarii* in de eerste plaats op de eigen tijd gericht. Zo biedt Georges Chastellain († 1475), als eerste van de hofhistoriografen, in zijn *Chronique* het verhaal van de vijftiende-eeuwse conflicten tussen de Franse en de Bourgondische tak van het huis Valois, en meteen ook een brok Europese geschiedenis. Slechts op een negatieve wijze kan van een algemeen-Nederlandse historie worden gesproken, in die zin dat, ten gevolge van de politieke gebeurtenissen met de Bourgondiërs, een andere horizon wordt gezien dan die welke bij het gewest ophoudt. Evenmin mag de volkse en nogal rommelige *Spiegel der Nederlandscher Audheydt* (later ook *Historie van Belgis*) van de Gentse rede-

1. Dit artikel is de licht gewijzigde en aangevulde versie van een lezing gehouden te Brussel voor de 'Commissie voor de Geschiedenis der Wetenschappen' van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België op 24 februari 1971. Het vormt de synthese en het besluit van een werkcollege, ingericht te Leuven in het eerste semester van het academiejaar 1967-1968 binnen het kader van het college 'Bijzondere Vraagstukken van Historiografie'; deelnemers hieraan en mede-auteurs van het in 1969 gestencild cahier *Tussen Literatuur en Wetenschap. Tweeëntwintig maal Belgische Geschiedenis. 1782-1872* (Leuven, 1969, 60 blz.) waren: Agnes Claeys, Harry De Ceulaer, Helena Demeestere, Marcel De Smedt, Mare D'Hoker, Lieve Gevers, Lena Lamaire, Jean-Marie Lermyte, Lucienne Van der Wilt, Louis Vos, toen licentiaatsstudenten in de Geschiedenis of de Germaanse Filologie.